

Hegedűs Rita*

„A JÁTSZÓTÁRSAM, MONDD, AKARSZ-E LENNI?” – A FÜGGŐ BESZÉD

Abstract

Reported Speech is a well definable functional and formal category in the English language. In contrast with it the Hungarian language exhibits a lot of problems in this field: depending on the given situation we can choose from many formal tools, but the apparent freedom of choice leads to mistakes and misunderstandings. This paper – a chapter from the revised functional grammar of H. R. - presents the functional and formal description of the Hungarian Reported Speech.

Kulcsszavak: *tertium comparationis, függő beszéd, kötőmód, szándék, funkcionális kategória*

1. Bevezetés: az elveszett funkció nyomában

Egy-egy nyelv leírása az adott nyelv sajátosságai szerint kialakított kategóriák alapján történik. E kategóriák formai eszközök segítségével megjelenített funkciók hordozói – legyen szó akár megnevező, akár viszonyító funkcióról –, s egyértelműen jellemzik a nyelvet. Az általános kategóriák – pl. szófaj, mondatrészek – segítségével többé-kevésbé elvégezhető két nyelv formai összevetése. A probléma ott kezdődik, ha olyan nyelvpárokat akarunk összehasonlítani, melyek egy-egy párhuzamos funkciót más-más kategóriába tartozó eszközökkel jelenítenek meg. A feladat a hagyományos eszközökkel és módszerekkel áthidalhatatlannak tűnik, ha az egyik nyelv látszólag egyáltalán nem fejezi ki az adott funkciót: Ez a helyzet pl. a magyarban a passzivitás kategóriájával. Ezt a nyelvet csak formai szempontok alapján osztályozó leírás jó esetben a korlátozottabb és kevésbé gyakori *-va/-ve* + létigés szintaktikai, ill. rosszabb esetben a *-tatik/-tetik/-atik/-etik* morfológiai szerkezettel azonosítja, kizárva ezzel a lehetséges megfeleltetések közül a nem ágensi alanyú mondatok jó részét. Így egyszerűen elsikkad nyelvünknek az a képessége, hogy a nyelvi eszközök gazdag tárházát felhasználva meg tudja különböztetni a passzivitás fokozatainak árnyalatnyi különbségeit is (Hegedűs 2004: 216–217).

Az a feltételezés, hogy egy-egy funkció hiányozhat egy nyelvből, tarthatatlan. Már Humboldt óta tudjuk, nincs szegényebb vagy gazdagabb nyelv, legfeljebb a különböző nyelvek másként osztják fel a világot – tehát meg kell keresnünk a megfelelő *tertium comparationist* (Hegedűs 2012: 79–83). Ehhez sok esetben csak az adott funkció részek-

* Dr. Hegedűs Rita PhD, KRE – Berlin, Humboldt Egyetem, hegedusrita@hotmail.com

re bontásával jutunk, s ettől kezdve e töredékek megfelelőit keressük a másik nyelvben. Az ilyen összehasonlító vizsgálatoknál sok esetben kifejezetten zavaró a terminológia: egy-egy közismert terminus különböző nyelvekben kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő funkciókat jelölhet (pl. mást jelent a tranzitivitás a nyugat-európai nyelvészeti hagyományokban és a magyarban; ugyanígy nem tehetünk egyenlőségjelet az orosz vagy a magyar ige aspektusa között sem).

A *függő beszéd* / *Reported Speech* jól elkülöníthető, formálisan és funkcionálisan részletesen leírt alapkategóriája az angolnak. A magyart idegen nyelvként tanuló külföldi hiába keresi ennek magyar megfelelőjét: a nyelvkönyvekben, nyelvtanokban nem találja. Ugyanakkor az oktatók jelentős hibaforrásként tartják számon a mellékmondati igemód helytelen megválasztását, az -e kérdőszó használatát vagy akár a személy tévesztését idézett szövegben.

A **függő beszéd** szerkezetileg nem egységes, kizárólag formai eszközökkel nem leírható kategória, bemutatásához pragmatikai szempontok bevonására is szükség van. Tehát ideális funkcionális kategória, mely kisebb egységekre bontva, szintek szerint felépítve koncentrikusan tanítható. A szögletes zárójelben levő megjegyzések – fejezetcímek¹ – azokra az érintkezési pontokra utalnak, melyekkel az adott funkcionális kategória kapcsolatba hozható. A pontokat összekötve hálózatszerűen kirajzolódik a nyelv architektúrája, mely magában foglalja a forma – funkció, forma – forma, funkció – funkció összefüggéseit.

2. Vissza a forráshoz

A kommunikáció során gyakran felmerül az igény, hogy a beszélő megjelölje mondanivalójának forrását. E forrásmegjelölés igen szerteágazó lehet: a beszélő érzésének, érzékelésének, tapasztalásának, intuíciójának megnevezésétől kezdve a szituáció egy másik résztvevőjének közléstípus-rögzítéséig számtalan árnyalatot foglalhat magában. Formailag a tartalomadó mondatokkal azonosíthatók. Fejezetünkben a másodikként felsorolt, azaz a közlés forrását megjelölő megnyilatkozásokat vesszük alaposabban szemügyre. E forrásmegjelölés történhet direkt módon: *János üzeni: Küldjétek sürgősen tízezer forintot*, valamint indirekt módon: *János azt üzente, hogy küldjünk neki sürgősen tízezer forintot*.

Az indirekt, azaz a függő beszéd típusai: **függő közlés, függő kérdés, függő felszólítás** – ez utóbbihoz tartozik a **kérés** és a **tiltás** is. E három típust grammatikai tulajdonságaikat illetően a mondatok hasonló szerkezete köti össze. Az indoeurópai nyelvektől eltérően **nincs olyan közös paradigmatis jellemezőjük**, mely általánosan jellemezné a függő beszédet. Nincs „Reported Speech”, a cezúra az idő/mód használatában a magyarban másutt van: **a kijelentő módot akkor váltja fel a kötőmód, ha megjelenik a cél, szándék, azaz a törekvés egy, a közlés pillanatban még nem megvalósított cél felé.** [A *cél, szándék* funkcionális kategóriák]

¹ A szögletes zárójelekben található címek Hegedűs Rita: *Funkcionális magyar nyelvtan* fejezetcímeire utalnak (tervezett megjelenés: 2013).

2.1. A függő közlés

Péter azt mondta: "Elfogyott a zsebpénzem." Az idézett szöveg két egységből áll. Az első leszögezi a közlés tényét, a második a közlés tartalmát. Mindkét mondat grammatikailag teljes, lezárt mondat, az elsőben találunk olyan névmási elemet, mely a szöveg összefüggését biztosító szabályok szerint utal a második mondatra. A második mondat tartalma határozott tárgyként egészíti ki az elsőt.

A szövegösszefüggést biztosító névmási elem (*azt*) elhagyható, az első mondat igéjének határozott ragozása továbbra is biztosítja a kohéziót: *Péter közölte: „Elfogyott a zsebpénzem”.*

A közlés ténye és tartalma egy szervesen összetett mondat alá alakítható a *hog*y tartalomváró kötőszó segítségével. Az így kapott alárendelő összetett mondatban az új információt, a tematikus szerepet a mellékmondat hordozza. Az így létrejött mondatokra jellemző, hogy a közlés forrása semmilyen hatást nem gyakorol a mondatban foglaltak megvalósulására, az tőle függetlenül megy vagy nem megy végbe. Szerkezetüket tekintve ezek alárendelő összetett mondatok, legtöbbször tárgyi, de szinte kivétel nélkül mindenképpen finális határozói mellékmondatokkal. Ebbe a kategóriába sorolhatók be az észlelést, érzékelést, gondolatot, tudást kifejtő közlések is:

<i>János észrevette, hogy közeledik a barátja.</i>	tárgyi alárendelés
<i>Mari érezte, hogy átjárja a meleg.</i>	
<i>Kati meglátta, hogy a kutya ellopta a kolbászt.</i>	
<i>A nagymama tapasztalta, hogy milyen a jó orvosi ellátás.</i>	
<i>Juli azt üzent, hogy megvette a könyvet.</i>	
<i>A papa arra gondolt, hogy ilyen szép napon kimegy sétálni.</i>	véghatározói (finális) alárendelések
<i>A tanár (nem) számolt azzal, hogy a diákok ilyen lusták.</i>	
<i>Lili nem számított rá, hogy a férje korán hazaérkezik.</i>	

2.1.1. Szerkezeti összefüggések – személyjelölés és deixis

A független közlésekhez képest mindenféle függő szituációban (kérdés, felszólítás stb.) értelemszerűen megváltoznak a szituáció viszonyítási pontjai. Ennek következtében megváltoznak a személyi viszonyok: *Kovács János azt mondja: Magammal viszem a kalapomat.* <*Kovács János azt mondja, hogy magával viszi a kalapját.* Valamint megváltoznak azok az igék is, amelyeknek jelentése tartalmaz valamilyen, a beszélő helyzetére, nézőpontjára utaló elemet (deiktikus igék). Például: *János mondja: Juliska, holnap elmegyek hozzád.* A mondat Juliska interpretációjában: *János azt mondja, hogy holnap eljön hozzám.* Vagy: *A mama mondja Pistikének: Kisfiam, hozd ide a dugóhúzó!* Ugyanez Pistike előadásában: *A mama azt mondta, hogy vigyem oda neki a dugóhúzót* (vö. Hege-dűs 2004: 218–219; Szűcs 2004).

2.1.2. Szerkezeti összefüggések – időviszonyok a függő közlésben

A függő mondatoknak a magyarban nincs kötelező – abszolút – időviszonyítási rendszere. E mondatoknál kétféle eseményidőt viszonyítanak egymáshoz: a főmondat igéje az evidencia – közlés, hallás, látás, tapasztalás – idejét adja meg, a mellékmondat igéje az idézett eseményét. [*Idő* mint formális és funkcionális kategória]

Mondják,
Mondták,

hogy férjnél vagy. (most, a beszéd pillanatában)

Mondják,
Mondták,

hogy férjnél voltál. (régén, a beszélgetésünk előtt,)

A mellékmondatbeli **befejezett** események grammatikai ideje arra utal, hogy a főmondat beszédeidejéhez képest a mellékmondat eseménye lezárult-e már, vagy a jövőben fog végbemenni [Aspektus].

Mondják, hogy

Péter elutazik. / Péter megnősül. (a jövőben)
Péter elutazott. / Péter megnősült. (régén, a beszélgetésünk előtt)

Mondták, hogy

Péter elutazik. / Péter megnősül. (a jövőben)
Péter elutazott. / Péter megnősült. (régén, a beszélgetésünk előtt)

A közlést jelentő igék mellől, ha az *azt* mutató névmási utalószó ott van, elmaradhat a *hogy* kötőszó: *Gábor azt mondta, elviszi a kocsit; Piroska azt mesélte, szereti a farkast.*

3. Átmenet a cél/szándék felé

Tiszta esetek, éles kategóriák a nyelvhasználatban nincsenek. Épp ezért nagyon nehéz kijelölni a pontos határt, meddig van egy igének evidenciális jelentése – azaz jelzi, hogy a beszélő honnan szerezte ismereteit –, ill. mikortól telítődik meg annyi érzellemmel, akarattal, hogy átformálódjék szándékká. A szituációtól függően akár ugyanaz az ige is szerepelhet többféle jelentésben. Például: *A barátom **azt mondta**, hogy a Föld tányér alakú.* – ebben az esetben kizárólag a barát az információ forrása. *A barátom **azt mondta**, hogy menjünk el Föld körüli útra.* – itt már egyértelműen előtérbe kerül a szándék, melynek megvalósítását még csak tervezi a különleges barát; egyelőre csak verbálisan inspirálja főszereplőnket a részvételre. *A barátom **rávelt, kényszerített arra**, hogy elkísérjem a világ körüli útra.* – itt a cél megvalósításáért akár fizikális erőfeszítést is tesz a barát. Amint a cél, szándék kitapinthatóvá válik, ez grammatikailag is testet

ölt a **kötőmódban**. A barátom **magával vitt** egy Föld körüli útra. – se cél, se szándék, marad egyszerűen a kommunikáció kifejező funkciója, némi áthallással a Bühler-féle Organon-modell *ábrázolásának* irányába (Bühler 1934: 28).

A célhoz/szándékhoz hozzátartozik, hogy a beszéd pillanatában még nem valósult meg, azután következik – vagy nem. Tehát valamilyen módon összefügg a bizonytalanság kifejezésével is. [Funkció: *bizonytalanság*; Összefüggések: *modalitás*] A bizonytalanságnál erősebb a kételkedés, melyet a függő állítások mellékmondatának feltételes módja fejez ki: *Nem hiszem, hogy János valaha is elvinné Marit. Nem hiszem, hogy Mari valaha is magától elvált volna Jánostól.* [Funkció: *kételkedés*; Összefüggések: *modalitás*; Formák: *mód*] A láthatatlan csomópontokat összekötő láthatatlan vonalakból kezd kibontakozni a beszélői attitűdöt a formai eszközökkel összekötő hálózat, melyet a grammatikában a száraz *modalitás* kategória jelenít meg.

3.1. Függő felszólítás, parancs, tiltás, kérés

Mint ahogyan a kijelentésnél, a felszólítás-tiltás, kérés esetében is olyan szerkezetekről van szó, amelyekben meg van nevezve az információ forrása. A direkt felszólítás paradigmája azokra a személyekre korlátozódik, akiket az adott nyelv megszólításként jelöl. Ez a magyar esetében a 2., ill. formális szituációban a 3. személy, az *önözés*. [Funkció: *megszólítás*]

A tipikus függő felszólításnál a címzett egyes / többes szám első személyű, ill. olyan harmadik személy, aki nem résztvevője, csak témája a diskurzusnak. A közlő, esetünkben a parancsosztó, ill. felszólító, kérő személye vagy eltér a megszólítotttól, vagy – ez többes szám első személynél fordul elő – megegyezik vele. Utóbbi esetben a közlő része annak a csoportnak, amely tagjaira vonatkozik a felszólítás: *Már ötször mondtam, hogy induljunk végre!*

A függetlenhez hasonlóan a függő felszólítás nyelvtani formája is a kötőmód.

A KÖZLŐ („FELSZÓLÍTÓ”)	(A CÍMZETT – külön jelölése nem kötelező)	A FELSZÓLÍTÁS TARTALMA
	én> <i>nekem</i>	<i>álljak fel!</i>
	te> <i>neked</i> , <i>hogy</i>	<i>állj fel!</i>
A tanár	ő> <i>neki</i>	<i>álljon fel!</i>
<i>azt mondta</i>	mi> <i>nekünk</i>	<i>álljunk fel!</i>
	ti> <i>nektek</i>	<i>álljatok fel!</i>
	ők> <i>nekik</i>	<i>álljanak fel!</i>

A függő felszólításnál a szórendi szabályok továbbra is érvényben maradnak: a nyomatékos mondatrész közvetlenül megelőzi az igét. A felszólítás alapesetében a nyomaték az igeen van, ezért az igekötő az ige után kerül. Például: *Megparancsolom, hogy tüntesd el ezeket a szörnyű plakátokat a szobádból!* ,*Utasítom, hogy szüntesse meg a bejárat akadályozását!*, *Mondtam már, hogy a kaktuszt tedd ki a napra!*

Kérésnél a főmondat igéjének szemantikája mutatja a megnyilatkozás típusát: *Kérem, hozzon két sört!; Kérek, a kék szoknyámat add ide!*

A közvetett tiltás érdekes szórendi következményekkel jár. Figyelembe kell venni a közlés igéjének **jelentését** – nem a formáját! –, s ha az tartalmazza a **negatív szándék** jegyet, az igekötő/igemódosító az ige előtti helyre kerül. Tehát a negatív tiltást külön grammatikai eszköz jelzi²: *Megtiltom, hogy a kutya belefeküdjön az ágyba!; Nem engedem, hogy rágyújts a szobában!; A rossz gondolatok megakadályoznak abban, hogy továbbfejlődj!* (itt nem egyértelműen függő tiltásról van szó, határeset).

3.2. A függő kérdés

A közvetlen kérdés alapvető funkciója az információszerzés. A függő kérdés emellett, ill. ezen túl ráirányítja a figyelmet az információ forrására, ill. az információszerzés egyéb körülményeire is.

Az első esetben a beszélő közvetlenül a megszólítotthoz intézi a kérdését, a függő kérdésnél egy fölérendelt mondat segítségével, indirekt módon próbál a szükséges ismeretek birtokába jutni:

<i>Tessék mondani, szabad ez a hely?</i>	Formálisan felszólító mondat.
<i>Nem tudom, hogy Pista ráé-e holnap. Megérdeklődöm, hogy van-e a vonatunknak csatlakozása Sorokpolányba.</i>	Formálisan kijelentő mondat, funkcióját tekintve a beszélő vagy önmagához, vagy egy 3. személyhez intézi a kérdést.

A függő kérdések szerkezetileg a *hogy*-os alárendelő mondatokhoz tartoznak. A főmondat igéje önmagában is kérdést, ill. a legtöbb esetben bizonytalanságot fejez ki: *Nem vagyok biztos abban, hogy ..., Megkérdezem, hogy ..., Megérdeklődöm, hogy... , Azon gondolkozom, hogy....* Magát a kérdést az alárendelt mellékmondat tartalmazza.

	DIREKT	INDIREKT KÉRDÉS	
KIEGÉSZÍTENDŐ	<i>Merre menjünk?</i>	<i>Megérdeklődöm, hogy merre menjünk.</i>	a <i>hogy</i> kötőszó elmaradhat
	<i>Kivel találkozott János?</i>	<i>Nem tudom, hogy kivel találkozott János.</i>	
ELDÖNTENDŐ	<i>Kérsz kávét?</i>	<i>Nem tudom, (hogy) kérek-e.</i>	Az -e kérdőszó a függő eldöntendő kérdésben kötelező A <i>hogy</i> és a <i>vajon</i> nem fér el egy mondatban, választani kell. [Funkció:Kérdés, válasz]
	<i>Vajon hazaért már Juli?</i>	<i>Nem tudom, (vajon) hazaért-e Juli.</i>	

² „...it is worth nothing that negativ declaratives also generally involve significant structural changes from the positive type in the world's languages” (W. Croft 1994: 466).

	Elmész az orvoshoz?	Nem tudom, elmegyek-e orvoshoz.	!
		Nem tudom, hogy elmenjek-e orvoshoz.	
	Jöjjön ma az orvos?	Megkérdezem, hogy jöjjön-e ma az orvos.	Kell-e jönnie, szükség van-e a látogatására?

A mondat cselekvőjének szándéka, ill. az adott, a cselekvő alany által nem befolyásolható körülmények szerepet játszanak a mellékmondat igemódjának megválasztásában. Attól függően, hogy a kérdéses szituáció mennyire függ a beszélő szándékától, a mellékmondat igei állítmánya kötőmódba kerülhet:

Megérdeklődöm, hogy milyen idő lesz holnap.	objektív tényre kérdez rá
Megérdeklődöm, hogy esni fog-e az eső.	objektív tényre kérdez rá
Megkérdezem a férjemet, hogy mikor jön haza.	más személytől függ a döntés
Megkérdezem a férjemet, hogy mikorra jöjjenek haza. (Megkérdezem a férjemet, hogy mikorra kell hazajönnöm.)	indirekt felszólításra kérdez rá: 'A férjem azt mondta, hogy jöjjenek haza' – erre kérdez rá a beszélő.
Nem tudom, hogy mikorra érek haza.	bizonytalanság, ennek oka valamely külső körülménytől függ
Nem tudom, hogy mikorra jöjjenek haza.	bizonytalanság, ennek oka valamely belső körülménytől, a cselekvő döntésétől függ
Nem tudom, hogy hazajövök-e.	bizonytalanság, ennek oka valamely külső körülménytől függ
Nem tudom, hogy hazajöjjenek-e még ma.	bizonytalanság, ennek oka valamely belső körülménytől, a cselekvő döntésétől függ

3.3 A függő mondatok szórendjének összehasonlítása

Függő felszólítás	Függő kijelentés	Függő kérdés
Az apám megkért (arra), hogy látogassam meg.	Arra várok, hogy meglátogathassam az apámat.	Megkérdezem, hogy meglátogassam-e Pétert.
Felszólítottak (arra), hogy fizessem be az adót DE: Megakadályozták, hogy befizessem az adóhátralékomat.	Arra vágyom, hogy eltöröljenek minden adót.	Azt szeretném tudni, hogy befizethetem-e végre az adót.
Az anyja megkért, hogy látogassam meg Pétert. De: Az anyja megtiltotta, hogy meglátogassam Pétert.	Abban biztos vagyok, hogy holnap meglátogatom Pétert.	Megkérdezem, hogy mikor látogassam meg Pétert.

3.4. A függő mondatok intonációs sajátosságai

A mondatok dallamívének vizsgálatakor most csak a funkció-megkülönböztető szerepre hívnám fel a figyelmet. A függő kérdést és függő kijelentést kizárólag a kétféle intonáció alapján tudjuk azonosítani: [Funkciók: *függő beszéd*, Formák: *összetett mondat*; Hangtan: *intonáció*]

Függő kérdés:

Érdekli, | *hog*y **van**-e még jegy?

Tudja, | *hog*y **ez** a legjobb magyar bor?

Függő kijelentés:

Érdekli, | *hog*y **van**-e még jegy.

Tudja, | *hog*y **ez** a legjobb magyar bor.

4. Összegzés

A nyelv formális és funkcionális oldala apró, egymásba érő pontokon érintkező, sűrű hálózatként képzelhető el. Egy-egy formai eszközhöz több, apróbb-nagyobb funkcionális egység rendelhető. A formai eszközök száma véges, a funkcionális egységek száma végtelen. Egy funkcionális szemléletű pedagógiai nyelvtan feladata, hogy megtalálja és leírja a prototipikus funkciókat, majd hozzárendelve a struktúrát működésében mutassa be a nyelvet. A függő beszéd mint funkcionális kategória bemutatása ebből kívánt ízelítőt adni³. A megjelenés alatt álló nyelvtan nem szorosan vett módszertani útmutató, amely közvetlenül alkalmazható a magyar mint idegen nyelv oktatásában. Sokkal inkább magyar- és idegennyelv-tanároknak szóló alapvetés, hídverés, melyre támaszkodva megtervezhetik saját tananyagaikat. Olyan szemüveg, amely mindig a funkciókra fókuszál, összekötve ezt a funkciók hordozóinak formai megjelenítésével és belső, szerves összefüggéseivel.

³ A *Magyar nyelvtan. Formák-Funkciók-Összefüggések* megjelenése óta sok víz lefolyt a Dunán, mely sem konkrét, sem átvitt értelemben nem sodorta magával szerény munkámat. Használják, keresik, időnként még kritizálják is – tehát él. Ez bátorított fel arra, hogy külsőleg-belsőleg megfiatalítva, másodsor is újtára bocsássam, szolgálva vele egy egyre kevésbé megbecsült szakma mindezek ellenére elhivatott és lelkes művelőit, a magyar nyelv-tanárokat.

Irodalom

Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.

Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis (eds.): *Foundation of Speech Act Theory*. Routledge. 432–475.

Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Kiadó.

Hegedűs Rita 2012. Teaching First And Second Languages Side By Side:

Challenges Of Education In The 21st Century. *Lingue antiche e moderne 1*. 73–87.http://all.uniud.it/lam/lamrep/2012/LAM_1_2012_Hegedus.pdf

Szűcs Tibor 2004. A közel–távol szembenállás jelentősége a magyar nyelv rendszerében. *Hungarológiai Évkönyv 5*. 163–173.